

**2017 чылдагы «Хакас литературазы» предметче республика синінде иртчеткен
олимпиада сыныхтаг тогыстары
10 класс**

I. Пирілген тексттернің пірсін, чоохты алай кибелісті, таллап алып, тиксі үзүріңер. Идök ол тексттерде чоохталчатхан тема хоостыра литературадагы чагын тогыстардаңар чоох апарыңар. Пирілген тус – 2 час.

**Д. И. Чанков
Торғайах табызы**

Күн өөрлебісті, июль айның амыр, айас күні. Мындаг күннерде аалларда отты, тырбап, уламнарға тастирға маңнанарға харасчалар. Яблах өсчоткен сиденні ибір парчатхан саар азах чолча парып, ханаалыг чөрчең улуғ чолға кірібіскем. Мағаа парарға ниик, мині хайдаг-да магнит тартчатхан осхас. Хыныс, улуғ хыныс, ол полбас па за іди тартыпчатхан. Күн ізіг полғадаг, че мағаа ол тудыг нимес...

Чолча чаачы кибірінең хаалап, чир-суумны ам таныпчам. Пөзік нимес хырычахтың үстүнзархы саринда хойыг хазыңнарның пүрлері ниик танға хыймырасчатханы іле пілдірче. Паза пір саринзар көрзем, пөзік тыттар, чирде пик одырчатханнарына поғдархаан чіли, хызамдых, харамдых хахпастарын ибіре көк сабалларынаң чаап салып, амыр турғлапчалар. Оларны көріп, саас тайнирым килібіскен. Че ол сағам маңзырир ниме нимес, ибзер читсем, хохтап алып, нырлада тайнирбын.

Алымда чолны кизіре өрке чүгүрібісті, чол хыриндагы ініне чидіп, тохти түсті. Мин чағдапчатханда, минзер көре түзіп, інінде чіт чөрібісті. «Өркечек, сағаа даа сағын партырбын – уғаа чапсыхсың мағаа. Мин зе синнеңер илеседе чоохтар пілчем, оларны позым даа хараамнаң көргем, искем». Пірсінде часхыда хаңаалыг нинче-де кізі районзар парчатхабыс. Пір харыхта іннең наа ла сыххан ах хыр өрке чочайа одырыбысхан. Пістің арабыста пір хулғаат ипчі парчатхан. Ол ипчі, хончых ипчизер айланып, тіпче: «Көрдек, э-эй, тігі өркенің сырайы хайдаг хомайдыр». Пірсі маң пирбинче: «Син ікі дее күн азыранмазаң, сырай-пазың арт парар. Ол өрке хыс тооза азыранмин чатхан, сырайы хайди чахсы полар». Оларның чооғына хатхырысчатчаңмыс. Мин ол туста олған полғам, өркенің сырайын ырахтын хайди көріп алған полчаң тіп сағынчаңмын. Паза пірсінде мындаг ниме пол парған. Хуруғ чыл полған. Часхыда таараан астарның хулғалары өтклекп килген, че өзөр туста наңмыр чағбиныбысхан. Колхозта прай даа кізі, аны көре, чобалған полар. Пістің бригадир Корней ача, тыстанмин, чазызар хыраларны көрерге чөр килтір. Контора хыринда одырғлапчабыс. Корней ача, піссер пастыр киліп, улуғ кізілерге айланып, улуғ чобағнаң чоохтапча: «Пыйда-а, хайди чуртирбыстар, хыраларның хулғалары өркенің хурчаңазынча ла». Пір дее кізі

күлбинче, улуғларның чооғында андағ тиңнестірігілер пар полчаң полбас па за. Че минің сағызымда ол ундулбин халған. Өркелер хур хурчаанча поларлар чи тіп сағынчаңмын. Соонаң за сизініп алғам. Өрке, кізіні чағын көр салза алай адайның сағбазын сис салза, чіке одырыбысча, чирге хазап салған ағас чіли көрінче оортахтын. Өрке іди одырыбысханда, бригадир хулға хай син өскенін синесен осхас. Мин өркенің інін хачанох ирт парыбысхам, че аннаңар сағызым тоозылбинчатхан. Идін чи піс хайди чічеңміс, көбізін отха сістеп алып чічеңміс, тадылығ полчаң – чалғаннат. Чаа парчатхан чылларда от тоғынчатхан туста бригадада хомай азырачаңнар, өөнінде чағбан үгре ле полчаң, итті піресе-піресе ле көрчеңміс. Тайға хыринаң чазы чирге көс килгенібісте, өркелер парын сизін салғабыс, че оларны хайди тудып алчаң? Хахпан чоғыл, інзер суғ урарға итсең, чазыда суғ чоғыл, ізерге тарт салған суғны хоратпассың. Че піс ондай тапхабыс. Ат хузуриинаң хыллар чулып алып, пис-алты хылыны хадыбысчабыс, анаң пір пазында тизіктіг туюх артызып, ікінчі пазын андар суғыбысчабыс. Аны илеседе чыыра тартса, тегілек тузах пол парча, аны өрке кір парған інге ипти турғыс салчазың. Че аны хадарарға кирек.

Сынап тузында көрбезең, өрке тузахты киртібісче, аның тізі чітіг, ноо даа ние өлімнең озарға харасча нооза. Көбізінде тузахха хапхан өркені тудып алчаңмыс.

Аның теерізін сойып, істі-харнын арығлап, сіске одыртчаңмыс. Чалынның көйчеткен отха өркенің иді пысча, чаа ла тамчылапча, сістепчеткен иттің чызы тадылығ чыстанча, сілегейің не ахчатхан осхас. Ана іди піс өрке идінең чағбаннарыбысты часчаңмыс. Бригададағы кізілерге өрке идін читіре тимнир үчүн, ікіче олғанны өнетін өрке аңнатчаңнар, тоғыстаң позыдып. Таныс анычахха тоғазып, аалымдағы тузымны піди прай сағысха киргем. Ол сағыстар минің көңнімні уламох көдіргеннер, пос чиріне чағын иткеннер.

Ўр бе, ас па парғанымда, чолым тыттар аразына кірібісті. Чоон пөзік тыттар анда-мында турғлапчалар, чииттері оларның аразында хойығ өсклеп партырлар, ніскечектер, оларны оой ла ээлдіре тартыбызарға чарир. Тыт өспинчеткен іскеркі чирлерде чөріп, мин сизінгем: тыт – пістің Сибирь чиріне килістіре ағас. Ол – чоон, пөзік өсчеткен пик ағас, хайдағ даа соохтарға кілебин турча. Тыт ағастаң иткен туралар нинче-нинче төлге читіре, пір дес іріктебин, пик турчалар, чуртағчыларына, тізең, ізес пирчелер. Тыт позының күзіне ізенгенінеңер кип-чоох төресен ме хайдағ. Ол күгүртнең марғызыбыстыр: «Мин чирде прай ағастаң пикпін, пөзікпін, чоонмын, син мағаа сыдап полбассың». – «Сыдирбын», – тіпче одыр күгүрт. Ол тустаң сығара күгүрт көбізін тытты ла саапча ба хайдағ, сапса, унада саапча. Іди тыт позының күзін иртіре пөзік паалабыстыр. Аны хоостыра чон аразында чоох парох: тигір күзүрепчетсе, тытха хачан даа сыынма, күгүртке саптырыбызарзың.

Че ниге чох, күтүртке саптырган тыттар арам учурапчалар. Олар өөнүндө пүдүн паза пик турчалар. Сіліг тыттарым соонда халдылар... Күн таг пазына түс парир, аның хон парарына пір арғамчыча ла халыбысты.

Ағастарның көлеткелері узуннаң узун на полғлап сыхты, сөрөн тан тартылыбысты, че ам даа чылығ. Тігіне улуғ нимес сын, чол андар тартылчатханға төөй, аны асса, неке, мин парчатхан аал турча полар... Хайдағ ниик парарға, күн тооза киліп, майых таа парған азахтар, постары ла парчатхан чіли, ниик хаалапчалар. Көңнім чи хайдағ! Сағын таа көр, үр ниместең аалға чидіп, хынған хызында ааллирзың. Че хайдағ полар ни тоғазығ?

Иди азынада сағысха түзіп, пилге чит килгенімні пілінмин десе халтырбын. Пилге сыххан сай аархы саринның көрімі, тағлар пастарынаң пасти, іледен іле көрініп одырча. Ыраххы тасхыллар көгере көрініп, чағынғы ағастығ тағ прай сілиинен чайа тасталча. Арығ хазында пүк, анда суғ ахчатхан осхас, ол суғны чоохтаза, анда аал полар, неке, че ам даа көрінминче. Ырах таа ниместе хыр, аның кистінде аал полар осхас. Пастырчам, нимедір зе, амды меетке олох таа чит парим... Хайдағ өрініс!

Чидікпинчем, чүресе удаа саапчатхан осхас.

Күн хон таа парды, аалның пастағы туралары көріне түстілер. Суғ хастада чайыл парыбысхан пүк чирні көрчетсем, аал илеседе узарада тартыл парыбысхан осхас. Алнымда інектер хадарығдаң иблерінзер нан парыбыстырлар, аны оларның наа істері киречілепчелер. Аалға чит килгенде, пір чоон тыт учурады, аннаң пасха ағас чоғыл даа. Сағыс хабынарға тіп, тыттың төзінде чаачы хапчығымны, суурып, сал салдым, аалны харап турыбыстым. Пасха аалларнаң тиңнестірзе, андағох ла осхас: ағас туралар, сиденнер, салғанах өс парғаны көрінче...

Хайди за мин, төріткен ічемні, төресе-өскен чир-суумны көріп албин, түбен пасха чирзер килібіскем? Ічемнің алнында улуғ пыро ит салдым.

Че минің улуғ чобаамны ічемөк чазапча, олох чамаратча. Прай сағызым хайран паарсах ічемзер айлан парыбысты. Ол мині кічигдең сығара хайраллаан, паарсап өскірген, аның чылығ, нымзах холлары мині ам даа хучахтапчатхан осхастар...

Тирең хараа осхас чылтыстар хараадағы тигірни чарых чарытчалар. Тігіне Читіген чылтыстар, мин оларны чахсы таныпчам. Хараа, хадағда турчатсаң, ол көпчекке төөй чылтыстарның хузурии, алай ба тудазы тічең ме, ағырин көдіріліп одырча. Нинче ирткебін мин мындағ харасхы харааларны чаа чолларында! Тим-тирігліг парчатхан кізесе харааның хорғызы – уйғуң килчеткені. Мындағ туста азах узында узирға килісче. Пастап са сидік полған: узубызып, парчатхан колоннаңнаң хыйа сығыбызып, пірее нимес харыл парчазың, андарыл таа парчазың, анаң, турып, арғыстарыңны сүріп читчезің. Көпті көрген чаачылар соонаң пісті үгрет салғаннар: хости ікөлең колоннада парчатсаңар, узупчатхан кізіні пірсі тут парча, чол тастынзар сығарбинча.

Анзы узуп алза, ікінчізі узуп парча, арғызы аны тутча. Андағ полғаннар чаа тузындағы хараалар...

Таң наа ла чарып пастабысхан тус полған, кинетін хайдағ-да таныс үн истіл парған. Сынап таа, үстүмде торғайах хусхачахтың таныс үні истілче. Позынын аймах-пасха үнін чазы-чалбахха чай парча. Торғайахтың іди ирте көг салчатханын мин пілбеен полғам. Чахсы тыңнап көрзем, аннаң пасха ікі-үс торғайахтың ыры истілче. О-о чалахай хусхачах, хайдағ чапсыхтыр, хайдағ сілігдір синің үнің! Нимедір минің чобаам, чир үстүнде чуртас тохтабинча, поэнының чайалған чолынча парып одырча. Алғыс сағаа, аарлығ хусхачах, чобағлығ көңнімні көдірдің. Пүүн син мағаа улыстың, таңда сағаа даа пірее оң түзер, аарла, өріндір кізілерні, чағынғы аң-хустарны...

Мына сын, аны асоох, аал көрінер. О-о төреен чирім! Ёр көрбедім мин сині.

Хайда даа чөрзем, хақан даа хараамда полказың. Хорлап ахчатхан суучамның үнін исчеңмін, аалдағыларымның омаларын көрчеңмін. Андағ аарлығ, чағын полтыр кізінің төреен-өскен чирі. Аннаңар пос чирінзер айланғаны – ол улуғ часка, иң улуғ өрініс.

М.Е. Кильчичаков

Харағай

Хақан-да парбах көк харағай,
Сарғалта тартып, сайах көрінчең.
Ырах таа нимес ікі торғай
Тыло төзінде уйа тимнечең.
Пөзік турған өтіг часхы күн
Чахайахтарны поэынзар тартча.
Прай даа чағында аймах көп үн
Чүрекке ирке тарапча.
Күн тудылбаан ол харағайда,
Чирні ізітче сала өтіре.
Орын тапшаам тынанаңға
Мөгіс харағайны ибіре.
Ырах таа нимес ағаа тиң не
Пасха харағай турған полтыр.
Уналып халған төкпезіне
Ірімчік хылы тартыл партыр.
Пулут ағылған хатығ күгүрт
Саңай унаттыр ол арғызын.
Анаң, тамылып, чалынның өрт
Хыра чалғаптыр арғазын.
Хуруғ салаалар көдіріп,

Тигір харғаанға төөй көрінче.
Сарығ чуғы, күнге хайылып,
Харах чазына төөй сирлепче.
Сағысха кирчем: чаа тузында
Чииттөк хыралған ипчее тоғасхам.
Хачан-да көгліг аның чуртына
Хынған ирі айланмаан чаадаң.
Хатығ пас парған холларынаң
Чааны харғап, сыыт салчатхан.
Сағызымда пу күнге теере
Чааның омазы андағ халған:
Хынғанынаң чат халған
Сыыт салчатхан ипчі осхас,
Хара пулутгы харғап турған
Хуруп парған харағай осхас.

II. Пирілген кибелістерні хыгырыңар. Ниме оларны піріктірче, чарыда пазыңар. Ол тема хоостыра эссе пазыңар. Пасхан эсседе сөстєрі 250 асхынах полбазын, че сөс саны – өөні нимес. Өөнінде – толдыра чарыдылған чайаачы пос сагызы. Пирілген тус – 2 час.

В.Г. Майнашев

Нымырт ағазы

Аппағас киптіг нымырт ағазы
Пазох ирге парарға тимненче,
Тадылығ өзелістіг оозы
Минің чүреемні көрітче.

Чуртазымның ыраххы часхызын,
Істім ардап, пүүн түзепчем,
Улуғ көөліг чүрек чох хызым
Өөн поэнынаң пу ла көрінче.

Хайди, ах найых нымырт пыдырап,
Пір дєс айир ниме сағынмин,
Күн чахайахтарынаң аралап,
Ағаа сыйлачаңмын тапсабин.

Нымырт ағазы, нымырт ағазы,
Хайдадыр за минің чиит тузым?
Нымырт ағазы, нымырт ағазы,
Хайдадыр за минің хынған хызым?

И.Г. Котюшев

Хазың

Көгер турған арығның тастында
Пөзік ах хазың сіліглен турча,
Тан хос сайахтығ салааларында
Көк пүрлерін ойни хыймыратча.
Ніскечек пастары сала ээліп,
Сөөт паза ос турчадыр кистінде,
Чир алтынаң хорли сыға салып,
Хара суучах ахча ос төзінде.
Ол, хазың ағастарны изертіп,
Апарчатхан осхас көгліг чирзер,
Ыраххы тағ алтында көгеріп,
Күн хараана сағыл турған көлзер.
Сағам түзібіссін хар-пораан даа,
Күгүрттіг дее пурғун учух парзын,
Ах хазың тур халар хайди даа,
Саайдаң осхыр халар ол нанчызын.
Ол чахсы хылыхтығ төрсенінең,
Харағы чазын даа төкпес ідөк.
Ана аның істі-чүресе, тізең,
Орыс істі-чүресеңе уғаа төөй.